

Czigány Lóránt

SzerenCSÉnk volt, hogy volt Csénk...

Egyveleg a naplóból (1971–1981)

Tényleg szerencsések voltunk, akik Angliába kerültünk 1956 után, mert ott magyar szellemi műhely várt ránk; Cs. Szabó László és Szabó Zoltán Castor és Polluxként őrizte a független magyar szellemiséget; aggódó és tapintatos szeretettel figyelték útkereső botladozásainkat a belső tilalomfák nélküli nyugati szellemi életben. És ami a legfontosabb: Babits Mihály kézfogását továbbították az írópalántáknak téren és időn keresztül.

Személyesen 1957 kora tavaszán ismerkedtem meg Cs. Szabóval. Oxfordba látogatott, szemügyre venni azt a kéttucatnyi menekült diákot, aki ott folytathatta félbeszakadt egyetemi tanulmányait. Magas, szikár, szemüveges, tanáros külsejű férfit hoz vissza az emlékkép, kissé szigorú, de érdeklődő tekintettel. Mikor bemutattak neki, felhúzta a szemöldökét: „a-há! te vagy az a híres!” – hintáztatta meg a hangját szemernyi iróniával. Összerezentem, mi rossz fát tehettem a tűzre, miért fog megfedni ez a szigorú osztályfőnök. Hamar kiderült, hogy a nevem onnan ismerős neki, hogy a Látóhatár szerkesztői nála érdeklődtek, ki fiaborja az az oxfordi diák, aki a kismimmizettek magabiztosságával írt a szerkesztőségnek, hogy a Látóhatár régi számaikat küldjek el neki, mert sok a pótolnivalója.

Utoljára nem sokkal halála előtt, 1984 szeptemberében beszéltem vele telefonon; Budapesten gyógykezelték kórházban, állapota már reménytelen volt. Szomorú kötelességemnek tekintettem a néhány héttel korábban elhunyt fegyvertárs, Szabó Zoltán halálának körülményeiről tájékoztatni. A környezete rosszul értelmezett tapintatból elhallgatta előtte.

A naplóból vett részletekben főként a pesti megjelenésével kapcsolatos feljegyzésekből válogattam. Tíz évig tartott a huzavona, míg végre 1980-ban megjelent a politikailag ártatlan Dickens-esszéje a Nagyvilágban.

Meglepheti az olvasót, hogy mennyi ironikus, olykor a rosszmájúság határát súroló, személyére vonatkozó megjegyzés is belekerült a közölt részletekbe. Hát igen. Retusálatlan képen erősebbek a ráncok. Naplóban, pongyola megfogalmazásban élesebben jelennek meg az emberi viszonyok vélt vagy valós tüskéi. Pillanatképeken a részletek nem mindig azt mutatják, amit távolosan is szívesen látunk. Ezért hiteles műfaj a napló. Az örökké tartó jelenből szólal meg, utólagos bölcsességünk fénye nélkül.

Mentségemre szolgáljon, hogy magamat sem kíméltem mindig a naplóban. Emberi esendőségre (sőt olykor elesettségemre is) erősebb pillanataimban gyakran és szívesen kiöltöttem a nyelvem.

Mindezekről függetlenül legalább tíz évre volt szüksége legtöbbszörünknek ahhoz, hogy elkövessük a „rituális apagyilkosságot”. Elsőnek a korosztályomból, ha jól emlékszem, Karátson Endre mert Cs. Szabóval nyilvánosan vitába szállni, éppen Babitscsal kapcsolatban, valamikor az 1960-as évek derekán, a hollandiai Mikes Kelemen Kör egyik konferenciáján. Korábban csak talapatán láttuk, amint odamutat és bármelyik pillanatban kikérdezhet bennünket Nietzschéből vagy Picasso kék korszakából, netán Arthur király mondájából. Éppen ezért a nyilvánosság előtt mukkanni is alig mertünk, ha ő ült az előadói emelvényen, tudtuk, hogy csak kérdéseket van jogunk feltenni.

1971

London, július 13.

Ebéd a Pregóban Cs. Szabóval. Nagy izgalomban van: A Dickens-esszéje megjelenik a Nagyvilágban. Egy nyugati magyar esszéírók gyűjteménye is készül Pesten. Bizonygatja, hogy ő nem adta el magát. Nem ment el Pestre. Nézem ezt a szeretetre méltó vén ripőköt, aki mindent odaadna a tapsért. Arra is büszke, hogy Vezér Erzsébet mikor itt járt, egyórás hangfelvételt készített vele a Petőfi Irodalmi Múzeumnak. [...]

1972

London, július 3.

Csé a Pregóban. Volt Londonban egy nagy port felvert mexikói kiállítás az ötvenes években; a Pregóban ebben a stílusban készültek a falakon lévő fülkében elhelyezett, diszkrétén megvilágított kerámiák. Hangulatok. Cs. Szabó László ide jár feketére legalább tíz éve. Csé már 67 éves, de egyáltalán nem öregszik, még mindig teljes hangerővel oktat, és felemelt ujjal mutat oda, ahova éppen kell. Most a Magyar Műhelyesek szorulnak, mert Oraveczet nem engedték ki, hogy a Kassák-díjat átvehesse. Tehát őket sem becsülik otthon semmire. Tehát csak Szabó Zoltán számít, neki van igaza. Egyike Csé csodálatos non sequiturjainak. A Tábori-féle antológiához írja a bevezetést, ugyanúgy, mint ahogy a Gara-féle franciához ő írta annak idején. Ha kész, megmutatja. El kell olvasnom és véleményt mondani, ez a következő házi feladatom.

Budapest, augusztus 15.

[...] Délután hosszas beszélgetés Szántó Miklóssal. Barátságosan felveti az informális összejevetel lehetőségét Kovács Imre, Cs. Szabó vagy Szabó Zoltán és Aczél között.

[...]

1973

Berkeley, január 3.

[...] Az *Új Látóhatárban* Cs. Szabó nagy tanulmányában Madách kapcsán engem is idéz. Hogy jutott Madách Hegeltől a spengleri ciklikusság megsejtéséig, ezt már Szerb Antal is pedzette, én csak bővítettem a gondolatot. Csé ezt egyértelműen nekem tulajdonítja. Azt viszont, hogy Madách leglényegesebb „üzenete”, hogy „a cél a küzdés maga”, átveszi anélkül, hogy elismerné a forrását.

Los Angeles, június 21.

[...] A repülőgépen, útközben Los Angelesbe, a Csé-interjút olvasom az *Új Látóhatárban*. Peéry készítette. Csé tehát most a szívtől maximalizmust követel, de az ész kövessen Deák Ferenc-i politikát. Ez megint olyan Csé-féle odamutatás, hogy közben ide is mutat. Mert ugyanakkor azt állítja, hogy a dialógusba bekapcsolódott írók engedményeket tesznek a rendszernek. Öncenzúrázzák magukat. Ennek ellenére én személy szerint nem kaptam ki: felvett az eminens tanulók névsorába.

London, július 2.

[...] Délben Magda a BBC magyar adásának igazgatójával, Rentoullal ebédelt. Óvatosan, nagy körültekintéssel azt akarta a főnök kipuhatolni, hogy Magda alkalmas lenne-e a BBC magyar adásában való szerepeltetésre, Cs. Szabó helye ugyanis még nincs betöltve. [...] [Utána Csével ebédelünk, és] ömlik belőle a szó a saját dolgairól. Hogy nem élhet meg öreg napjaira összegyűjtött műveinek díszkiadásából. Most derült ki, hogy még mindig, fél kézzel teleírja az *Irodalmi Ujságot*, a *Katolikus Szemlé*t és az *Új Látóhatárt*. [...] Aztán a tárgyra tért: adjuk ki szabadverseit. Ezt könnyű szívvel megígértem neki, mert végső soron nem is bánom, szerepeljen a kiadványsorozatunkban.

London, július 23.

[Csé az Amalfiban] Ide adott készülő [verses]kötetéhez egy limerick-kéziratot. „Mert ezekhez a halálosan komoly versekhez kell valami vidámító dolog.”

London, október 6.

Vacsorát adtunk Perneckzy tiszteletére, aki tegnap érkezett. Csé is eljött, s vacsora után [...] dedikálta új könyvét (*Petőfiek*), a Horatius-idézetel: „Eheu fugaces, lorica, lorica, labuntur annis...” (Bizony futnak az évek, és lassan kirabolnak bennünket.) A legújabb generációról beszélgettünk, mely tőlünk messzebb áll, mint mi álltunk a Cséék generációjától. Ahogy megtisztelően mondta, mi csak szuperkritikusok voltunk, de ezek teljesen mások. De ezek is meg fogják változtani a világot. Csé Perneckzyről jó benyomást szerzett. „Kitűnő elme!” – mondta ki a szentenciát.

London, november 29.

Délben Csével és Siklóssal ebédeltem. Megbeszéltük a *Pokoltornác* kiadásának feltételeit. 100 fontal járulunk hozzá, és mi terjesztjük. Ez lesz a 11. kiadványunk. Szomorú, hogy még Cs. Szabónak is magának kell viselnie a kiadás költségeinek a tetemes részét.

1974

London, január 9.

Meglátogattuk Istvánnal Csét a kórházban. Svájcba ment a karácsonyi ünnepekre, s egy buta baleset következtében néhány lábujja megfagyott. Kötetének a korrigálását beszéltük meg. Szabadversek, túl sok bennük a kultúrtörténeti hivatkozás, de irodalompolitikai szempontból fontos, hogy kiadjuk. [...]

London, január 24.

[...] Zoltánnal kettesben elüldögéltünk hajnali ötig a barokk fafaragásokkal teli szobában. [...] Most éppen Boldizsár miatt háborog. Boldizsár a maga sokféle ágazó lojalitásaival mindenfelé kacsingat, és amikor arról ágált Zoltánnak, hogy „miért nem valósult meg a magyar irodalom egysége”, Csére gondolt. Zoltán szerint Boldizsárnak nincs igaza, mert a magyar irodalom igenis egységes, és mindazok, akik szolgálják, s ez fontos szó Zoltán szótárában, itt is, ott is tagjai az irodalmi nemzetnek.

London, február 20.

Csé könyve Gyémánt borítójával elment vissza a nyomdába. Gyémánt színei jók. Efelől tehát nyugodtan alhatnak.

London, április 4.

Csével, Gyémántékkal és [Siklós] Istvánnal ebédeltem. [...] Gyémánt a róla készítendő portréről szeretett volna Csével beszélni. [...]

London, május 31.

A Szepsi Csombor Kör estjétől féltém. Újabban kevesen jönnek. Ninon „elemzése” Csé verseskötetéről (*Pokoltornác*) a tudós kékharsnya összefüggéstelen habogásaként hatott. Siklós feltett egy-két kihegyezett kérdést (Mi a véleménye az elkötelezettségről?), s lebontotta az egyik versét olvasmány-élmények utánérzésére.

London, június 3.

Megvágтам a Szepsi Csombor Kör estjén felvett hangszalagot 20 percre, ennyit kért a Szabad Európa. A Csé-Siklós-beszélgetésből a hazai költészetre és az elkötelezettségre vonatkozó részt hagytam benne.

London, július 4.

[...] Este a Szepsi Csombor Körben Lászlóffy Aladár tiszteletére fogadást adunk. Csé sokértelműen (mint mindig) és alliterálva „kolozsvári komisszáriusnak” nevezi.

London, október 15.

[...] Csé megint kórházba került, ott fogadott bennünket. Siklóssal és Sipossal látogattam meg. Vérkeringési zavarok miatt kell levágni a lábujjaiból. Írófejedelemként pontifikált. [...]

London, november 29.

Be kell mennem az International PEN irodájába. Tábori angol özvegye kidobta az író hagyatékát, s nagy sietve ide szállították, ideiglenes elhelyezésre. [...] Csé mint az irodalmi tudat letéteményese, azt követelte, hogy az antológia anyagát mentsük ki, mivel Mouton most aztán, hogy Tábori meghalt, egyáltalán nem fogja kiadni. [...]

1975

London, március 3.

Meghalt Németh László. Csé hívott fel megmondani. „Hát elmegyünk mindnyájan, rajtunk a sor – mondja szinpadiasan – Laci, Gyula, s majd én is.” Eszembe jutott, egy emlékező írásában

Illyést Berzsenyihez, magát Kazinczyhoz hasonlította. A külföldi irodalmi életnek kétségtelenül ő a Kazinczyja. [...] Csé rendkívül gőgös alkat, s már nagyon régóta nem kapja meg azt a tömjénezést, ami otthon természetesen kijárt volna neki. Most, hogy tényleg megöregedett, érzi, hogy az elmaradt tömjénfüstre már alig van kilátás, gyötrődik, nehezen viseli sorsát.

London, április 11.

[...] Csé felhív „jelentést tenni”. Az antológia ügye a Moutonnál egyáltalán nincs rendben. Szathmárytól ígéretet kaptak 3000 dollárra a nyomdaköltséghez, eddig még nem érkezett meg. A kézirat felét is csak most kapták meg. André Deutsch megnézte a versfordításokat, s szerinte nagyon közepesek, s egyáltalán nem lelkesedik a terjesztés elvállalásáért. Tábori 1961 óta szervezi a teljes magyar költészetet angolul bemutató antológia ügyét, s most úgy tűnik, hosszas vajúdas után, semmi sem lesz belőle. Talán jobb is így.

London, május 5.

Tavasszal elpotyognak az emberek. [...] Csé is sokat kínlódik a betegséggel. Ha valami történik vele, akkor itt maradunk a Nagy Visító nélkül, Kazinczy nélkül. Mert nagy szükség van rá. Hangjára sokan figyelnek. Remélem, megéri a hetvenet az idén novemberben.

London, május 31.

Összehoztam Kabdebót Gergellyel, mert Gergely most a Tábori-antológia ügyében serénykedik. Állítólag a Corvina kihozná, még Csé előszava sem lenne baj. Hát ilyen kegyesen engedékenyek. [...]

London, június 26.

Cs. Szabó révén megismerkedtünk végre Zádor Annával. Meghívtuk teára. Még mindig fürge a szel-leme. [...] Zádor Anna Csét is és Zoltánt is csodálta fiatalkorában, mindkettejüket nagyon tehetségesnek tartotta. Csé mondta lehalkított hangon, hogy az egész családját kiirtották 1944-ben. Rettenetes.

Budapest, augusztus 15.

[...] A minisztériumban Tóth Gyula a külföldi magyar irodalom szakreferense. Tájékozott, de eléggé ellenszenves. Szeretne a Szepsi Csombor Körrel kapcsolatokat kiépíteni. Javaslom neki, hogy Csét lepjék meg közelgő 70. születésnapjára egy esszéjének a kiadásával valamelyik folyóiratban [...]

London, szeptember 2.

[...] Meglátogattam Csét, aki azzal fogad, hogy Illés Endre, aki még 1956-ban úgy nyilatkozott, hogy „Csét egy éven belül kiadjuk”, azért nem kedveli őt (Csét), mert Márait már mögé rangsorolja, és így benne [Csében] látja az emigrációs irodalom csúcsát. Beleegyezett, hogy Csének egy tanulmánya megjelenjen. Azt „súgta”, hogy a Turner-esszé legyen a kiválasztott mű. [...]

London, november 18.

Csé hetvenedik születésnapjára rendezett kis ünnepséget a Szepsi Csombor Kör. Oda sem tudtam elmenni. Magda és István szerint egészen jól sikerült. [...]

1976

London, január 4.

Milyen nehéz oldani a feszültségeket? Néhány napja Cs. Szabó még sértődötten kiabált a telefonba, az *Új Látóhatár*nak még a közelébe se megy, mert... (mert nem kellőképpen ünnepelték meg a 70. születésnapját). De mostanra lecsillapodott. Mondom neki, hogy az *Új Látóhatár* nemcsak Molnár Jóska, de ő is, meg mindnyájan. Szabó Zoltánt is sikerült rábírom, hogy túltegye magát sértődöttségén, s ő is részt vesz az ünneplésben. Siklós is fújtatott az *Új Látóhatár*ra, mert kiadták Nagy Kázmér emigrációtörténetét, amit mi visszadobtunk, de ő is belátta az *Új Látóhatár*-est szükségességét. Így tehát sikerült összehoznom ezt a rendezvényt, a torzsalkodások, személyes érzékenységek ellenére is. Az irodalom nem a negatív cselekedetekből él.

London, április 26.

Nagyon feldobódva jött meg Csé a Protestáns Szabadegyetem konferenciájáról, mert 320-an vettek részt rajta. Könyvéből jócskán fogyott. Az amerikai Várdy Béla szerint, aki Pestről érke-

zett, és oda is megy vissza, állítólag készül a nyugati magyar költőket bemutató antológia a Magyarok Világszövetsége égisze alatt, és mindenki benne lesz!

London, április 28.

Gyémánttal, aki látogatóban van itt Bécsből, Csénél vizitálunk. Csé (képletesen) nagy pofont kapott Sirokay Zsuzsától, aki zongoraművész, Svájcban él, és Csét gyakran vendégül látja. „Miért nem ír egyszer olyan novellát, mint Czigány Lóránt?” – évődött a művész. „Most én is írok – replikázott Csé –, az egyház már a XIII. században rendelt erotikus szobrokat. Megírom.” Hát ez túnt fel Csének háborús emlékeimből – hogy erotikusak.

London, május 20.

Csének interjúja jelent meg a *Nemzetőr*-ben – aminek az a lényege, hogy szívesen menne amerikai előadókörútra, esetleg akár a *Nemzetőr* olvasótáborának a segítségével. Az ok: Molnár még mindig fekteti a beszélgetéseit, mint Csé egyik telefonjából kiderült. S erre némi kajánsággal eszembe jutott: Csé Magyarországról is elsősorban azért jött el, mert Révai éppen megjelenés előtt álló könyvét betiltotta. [...]

London, május 22.

Csé nagyúri módon magához rendelt. Nem akarja a fiát egyedüli, általános örökösnek megtenni, hanem egy öttagú „trust” lenne a jogörökös. A fián és rajtam kívül Sárközi Matyi, egy irodalomkedvelő orvos: Németh Vilmos és Ribánszky Laci, egy BBC-s kolléga lennének a biznokok. Érdekes helyzet lesz majd halála után, ha a „bíznoktársak” nem tudnak megegyezni, hogy melyik kéziratát milyen húzással adhatják ki otthon. A kéziratok és a levelezés rendezése, és a könyvtár felszámolása viszont egyedül rám hárul. Már most fáj a fejem tőle.

London, május 23.

Ha Csé véletlenül tényleg meghalna, megszűnne a már egyébként is megszűnőfélben lévő nyugati magyar irodalom. Már úgysis elkezdődött a végjáték, a szervezetek és az intézmények halódásával. Csének a jelenléte úgy-ahogy még összetartja az irodalmi életet. Ő a kovász.

London, május 24.

Molnár Jóska hosszú levélben panaszskodik (panaszkodni mindig hosszú levelekben szokott), hogy Csé elhagyta, elárulta őket, mert a *Nemzetőr*-nek interjút adott. Hogy ő (Molnár Jóska) csak azért törődik tovább az *Új Látóhatárral*, mert Illyésnek megígérte: bármi áron fenntartja a lapot. Erre felhív Csé s kiderül, hogy Molnár Tollas Tiborral beszél meg Illyés Elemér Erdély-könyvének új kiadását. Ez, úgy látszik, teljesen rendben van: a *Nemzetőr*-rel paktálni könyvkiadási ügyben. Olyanok ezek az emigráns intrikák, mint a féltékeny szerelmesek civódásai.

London, június 2.

[...] Csé meséli, hogy a BBC-ből haza akarta vinni a Weöressel és az Illyéssel készített interjút, mivel sok mindent kiseleztek. Kidobták például a Fenyő Miksával készített interjút. Ez úgy derült ki, hogy halálakor (1972-ben) senki nem találta. [...] Siklós azzal utasítja el Csé kérését, hogy „Nem viheted haza, mivel ez a BBC tulajdona!” Rosszul értelmezett lojalítás.

London, június 19.

Csé *végrendelkezik*. Megmutatja a könyvtárát, kéziratait és a leveleit. Kér, hogy ne adjunk ki semmit, ami nem jelent meg nyomtatásban. Az csak nyersanyag. „Az önéletrajzomat sem tudom megírni, Vas Pista mindent megírt az irodalmi viszonyokról, én sem tudnék mást írni.” Hát ez a baj, Csé mindig csak közéleti irodalmat akar írni. Nem tud magáról írni, ha nem állhat egy gondosan odakészített szobortalapzaton. „Megsemmisítettem szerelmes leveleimet!” „Levelezésemben mindig gondosan ügyeltem arra, nehogy *defamatory* [rágalmazó] megjegyzést tegyek. Erre mindig vigyáztam.” Kár, hogy mindig vigyázott. Leélt egy életet anélkül, hogy őszinte lett volna. Szerette a szép, szólamos mondatokat. Nem akart a valósággal szembenézni.

Marly-le-Roi, július 3.

[...] Este Tóth Gyulával beszélgettünk – a nyugati szerzők otthoni megjelenéséről. Milyen jó lenne, ha Illyés Gyula közbenjárna Csé kiadása érdekében, vélekedik. Ezt várják tehát az apparátusban.

S milyen érdekes, hogy Illyésnek ez nem jutott eszébe – mondom komoly arccal. Igaz, Gyula bácsi rendszeresen meghívja Csét, aki rendszeresen nem fogadja el a meghívást, azzal, hogy „előbb a könyveim, s csak aztán én”. [...]

London, augusztus 13.

„Lepipáltk Pestet!” – mondja Csé a telefonba. Dermedten hallgatok. Kik? Mikor? Hogyan? „Itt van a kezemben a *Korunk* legújabb száma, s benne a Shakespeare-esszém – hallatszok a diadalmas hang a vonal végéről –, ezek az erdélyiek mindig közel álltak a szívemhez” – mondja Csé és egészen elérzékenyül a saját hangjától. Az írói hiúság nem ismer korlátot, ha meglegyezgetik. Azt persze nem tudja, hogy nem a székely atyafiaknak köszönheti a megjelenését, hanem minden bizonnyal a román kulturális politikának, amelyik Csé megjelentetésével dőfni kíván egyet a magyarokon. Nem tudja, hogy az emigráns író csak egy gyalog ebben a sakkjátszmában. Ugyanakkor a megjelenés tényének én is örvendek, és a románok öngólt rúgtak, ha machinációjuk kedvezően hat majd Csé pesti megjelenésére.

London, augusztus 28.

Felkeresett Fáj Attila, [...] Meséli, hogy Csé egy *Katolikus Szemle*beli recenziójában a *Pokoltornác* egyik versének (*Ascianus Trójában*) az értelmezését kiigazította, mert ugyebár ez azokról a fiatalokról szól, akik őt nem is olyan régen „osztályfőnök úrként” tisztelték, de most már az „anyanyelvi konferenciákra” járnak haza – szóval elhagyták az öreg királyt. Mármint ugye, rólunk szól a vers.

London, november 12.

Csét faggatom a Baumgarten-díjról. Ő sem tudta, hogy Nagy Lajos háromszor kapta meg. Zoltán mondta, hogy Babits 600 pengő honoráriumot kapott arbiteri tisztjéért. Csé szerint, Nagy Lajos, mikor visszajött Moszkvából, „berezelt”, s nem bírta beszámolóját olyan simán megírni, mint Illyés. [...]

1977

London, február 26.

Cs. Szabó szerzői estje a refomátus egyházközségben. A Csé baja ugyanaz, mint a Faludyé vagy a Horváth Béláé. Írásaiban nem tud őszintén kitarulkozni, mindent póz és műveltségi adatok mögé rejt. (Faludyt a jó rím viszi rossz utakra, Horváth Bélát pedig a „kegyelmi állapot”, a poeta angelicus magatartás.) Csé annyiban rossz író, hogy ókonzervatív, realista igényű írásokban nem engedhetné meg magának azt a fényűzést, hogy mondatainak nincs aranyfedezete az élményanyagban. Még önéletrajzi jellegű „beszélgetéseiben” is talpig páncélban áll, vagy rizsposor parókában piruettezik. Előadói stílusa pedig a rossz vásári komédiásé – hajlamos a ripókségre.

London, április 9.

Szeretetvacsora öreg magyar íróknak. Csé és Zoltán nálunk vacsoráznak, s panaszkodnak, hogyne panaszkodnának, ha öregségükre teljesen kiszorultak az életből. Nemhogy elismerést nem kaptak műveikért, de még a kenyérre valót is nehezen keresik meg. Kicsi a nyugdíj. Csé bejár helyettesíteni a BBC-hez, Zoltán pedig főleg a felesége keresetéből él. Hallgatom őket, erős vagyok, igyekszem olyan ábrázatot vágni, mintha én lennék a hálás utókor.

London, június 12.

Megjelent Csé új könyve, a *Két tükör közt*. Sajnos borzalmas borítót készített hozzá Gyémánt. Tartalmilag viszont bomba lesz a nyári Anyanyelvi Konferenciára, hiszen sok időserű kérdést feszeget.

London, augusztus 31.

Felhív Csé, elolvasta előadásomat, és most nyugalmat és a tárgyilagosság látszatát erőlteti magára. Tehát osztályfőnök. Úgy tűnik neki, túl finoman és udvariasan fogalmaztam, meg sem értik [Pesten], mit akartam mondani. (Pedig megértették, nagyon is megértették a lényegét, hogy van itt egy markáns arcú nemzedék, mely abban különbözik az előtte járó nemzedékétől, hogy jobb füle van a hazai változások parányi rezdüléseire, s ezért többnyire szinkronban van azzal, ami otthon történik.)

London, szeptember 19.

Felhívom Csét, hogy beszámoljak neki, ő pedig arról beszél, hogy itt járt Országh László és igen megöregedett. Pénze az utazgatáshoz szótárai honoráriumából származik, bár az Artisjus igen szűken méri az ő részesedését, de az mégis sok, mert a szótárak eddig összesen egymillió példányban jelentek meg. Örökösök nélkül fog majd meghalni, kommentálja Csé, s a sok pénz minden bizonnyal az államra száll.

London, október 9.

Két hét után visszajött Csé amerikai útjáról. Csak New Yorkban járt, és nagyon kimerült, mert mindent meg akart nézni. Életében először volt ott. Főként az „igazi” modern építészet ámitotta el. Egyelőre csak a sikerélményekről beszél, ezek mögé bújik. Valami azt súgja nekem, hogy ezek a „sikerélmények” nem voltak egyértelműek.

London, november 22.

Cs. *Szabó estéje*. Amerikai élményeiről számolt be a Szepsi Csombor Körnek, s bizony alig volt több ez, mint szerény élménybeszámoló egy külföldi magyar egyletben. Hiányzott belőle minden, ami Csét jellemzi, az intellektuális feldobottság, a szélesvászonra festett kultúrtörténeti háttér, s a felemelt ujjal hirdetett igazságok. Egy megfáradt öregember beszélt, színtelenül. Pedig jó közönség volt, tele várakozással. Ez az előadás nem használt a Szepsi tekintélyének.

London, december 18.

Most Csé is megtanulhatta, hogy milyen az, amikor valakit ok nélkül támadnak. Kanadai magyar lapok hecckampányba kezdtek ellene, mert „elárulta a Szent Koronát”, mert Illyést nem utasította rendre a „marxizmusa” miatt. Most már ő is tudja, hogy nem lehet ide vagy oda tartozni, mind a két lábunkat a senki földjén kell megvetni. Válaszolni se tud, az *Új Látóhatár* megjelenése éppen szünetel.

1978

London, január 10.

Megjött Illyés Ika, egy képet kísér a Nemzeti Múzeum megbízásából. Apja talán tudna segíteni Cs. Szabónak, hogy odahaza megjelenjék. „Csak ne írna mindig ilyen ellenségeseket a Csé” – mondja bizalmasan Ika. Hát igen, vigyázzállásban kell ülnie, amíg így látják jónak a kucserák, mert ellenkező esetben kukoricára térdepeltetik. „Apámnak is kihúznak a cikkeiből, de hát mit lehet tenni?” Teljesen hódoltsági mentalitás ez.

London, január 16.

Megjött az *ÉS*, s benne Keresztury verse. Már szombaton mondta Flóra Ikának a telefonba: „Ez a Keresztury szenilis lett – Csét támadja egy versben.” Semmi különöset nem találok abban, hogy támadja – indokai valóságok. Csak arról beszél, hogy ő ott maradt – kitartott, s Csé pedig elment. Most pedig erkölcsi fölényrel szidja külföldről azokat, akik otthon maradtak. Ehhez nincs joga.

Miért is lenne? Az emigrálás nem bűn, de nem is föltétlenül erény.

London, február 14.

Tegnap itt vacsoráztak Siklósek és Csé, aki nagyon megdicsér, hogy az *Irodalmi Ujságban*, bár hazajárok, kiállok Déry mellett, Juhász Ferencsel szemben. „Mindig mondtam, hogy nem mindenki adja el magát, aki hazajár!” – mondja ki a szentenciát. Remélem, a hátam mögött is így nyilatkozik.

London, március 3.

Tegnap este befejeztem a könyv fő szövegének az utolsó oldalát. Miután kihúztam a papírt az írógépből, felhívtam Cs. Szabót. Jelentettem neki, hogy megírtam a magyar irodalom egy lehetséges történetét angolul. Arról viszont nem beszéltem, hogy az elmúlt öt évben ez alakította az életemet, ezért éltem, ez tartotta bennem a lelket, s most már gondolkodhatom, hogy mihez kezdek, most hogy megfutottam futásomat.

London, március 30.

Olvasom az *ÉS*-ben, hogy Ortutay meghalt. A nyáron még váltottam vele néhány szót. Iszonyatosan le volt fogva. Mindenki tudta, hogy gyógyíthatatlan rákja van. Engedték, hogy tegyen ezt is, azt is.

Pedig valaha nagyon sokan utálták. Érdekes módon most, hogy meghalt, se Csé, se Zoltán nem mondott rá semmi rosszat. Valaha mindketten „Tutus” barátai voltak. Csének a helyettese volt a rádiónál, Zoltán pedig „Radnóti Miki”-éknél látta gyakran.

London, július 16.

Csé visszajött Svájcából, ahol novelláit rendezte sajtó alá. Egy irodalomkedvelő házaspár látta vendégül több hónapig. Márait szidja, mert Márai szerint minden írónak ki kellett volna vándorolnia vagy öngyilkosnak lennie. Otthon kiadott könyvet nem vesz a kezébe. „Ide juthat egy emigráns!” – emeli fel az ujját befejezésül.

London, augusztus 16.

Ez a Csé. Izgatottan telefonál: megvan a novelláskötet címe – aminek eddig csak „ideiglenes” címe volt („Fantomok”), most pedig megszületett a végleges: *Árnyak, alakok*. Hát igen, mondom, nagyon jó. De kifecsegi, hogy ez a cím apai örökség, az apja egyik novelláskötetének a címe. Hát akkor mégsem jó. Később megint felhív, most már tényleg megvan az igazi: *Vérző fantomok*. „Mert kérlek, ezek a fantomok véreznek. Így igaz.” Ezen már nevetni sem tudok. Miért nem „Véres lábnyomok a levegőben?” Az öregedés erőteljesen kihozta Cséből a túlságosan sohasem palástolt melodramái hajlamot.

London, szeptember 1.

Csé kiáltozik a telefonba: „Már két hete nem írtam egyetlen sort sem! nem tudok írni! nem tudok írni!” Vajon ettől retteg minden grafomániás? Nagyon hasonlít a Casanova-komplexusra, állandóan bizonyítani kell.

London, november 11.

Csé születésnapját Zoltánéknál ünnepeljük. Csé 73 éves, de jól bírja magát. Öregemberek között vagyok mégis. A múltban élnek. [...]

London, november 23.

Este találkozom Bíró Zolival, hogy megbeszéljük a holnapi találkozót a Szepsi Csombor Körben. Mint kiderült, megsúgták neki, hogy Pozsgay jó néven venné, ha beadványt készítené arról, hogy a Szepsi Csombor Körrel is akar találkozni. Csét is szeretne volna megkeresni, de nem merte. Jól tájékozott, már ismerte Csé legújabb cikkét – amiben Kereszturynek válaszolt. Kicsit tartok a holnapi estétől, könnyen félresikerülhet az egész, s ezt semmiképpen nem akarom.

London, november 25.

Nálunk ebédel Bíró Zoli, s azt hiszem, ellentéteink ellenére is megértjük egymást. Jóféle fából faragták. Este meglátogatjuk Cs. Szabót, aki lekötelezően viselkedik. Letegezi, s engedi, hogy „Laci bátyámnak” szólítsa. Végül megállapodnak – ha Csének tanulmánya jelenik meg otthon, meghívásra hazalátogat. Megint léptünk egyet a magyar kultúra egyesítése irányában. Bíró lelkesedik, nálunk még egyet koccintunk, mielőtt hazavinném, igen, Pozsgay, Illyés s Király segítségével keresztülviszi Csé publikálását. Most akkor majd lassan Zoltán következik.

London, december 9.

Egy öreg emigráns író rémálma. Csét elviszem az Iványi-féle könyvkereskedésbe, s közben nagy hangerőn álmaival szórakoztat. „Ülök benn a stúdióban, a mikrofon előtt, éppen készülök beolvasni az írásmat, kérlek szépen, amikor beront Jotischky, s rám szól, hagyjam abba, nincs rám szükség, többet nem kell semmit sem beolvasnom! Döbbenet kérekem miért. »Azért kérlek, Laci bátyám, mert kiderült, hogy minden műved plagizáció, Eötvös József ismeretlen műveit plagizáltad egész életedben, semmi önállót nem írtál!« Gőgösen vágok vissza: *A karthausi* nem ismeretlen műve Eötvösnek!”

1979

Brüsszel, február 23.

[Az előadásom után találkoztam Pannikával.] Fenyő Miksa lányát Csé révén ismerem. Kislány korában a Nemzeti Lovardába járt Csével lovaglóórákra. A lovarda igazgatója az apja, Cs. Szabó Kálmán volt. „Nagyon fess fiatalember volt a Laci, és nagyon dölcegen lovagolt” – nyilatkozik Cséről legalább hatvan évvel az események után (Pannika). [...]

London, március 25.

Matyi a hatvanas években „irodalmi szalont” tartott, havonta egyszer összehívta irodalmi barátait bor mellett beszélgetni. Most ezt újtotta fel kissé elegánsabb formában. Minden volt, mi szem-szájnak ingere. Még egy hatalmas torta is, alliteráló „pofafürdő party” felirattal. A hangulat, hát az, édes Istenem, az olyan mesterkélt volt, társalgás, jó modor, miegymás. Csé éppen nagy élvezettel a szelet tortából készül egy kanállal bekapni, amikor Matyi kikapja kezéből a kanalat: „Ne ezzel, Laci bácsi, az Isten szerelmére, ne ezzel. Neked külön félretettem egy másik kanalat, a Sárközi Mártáé volt, azt használták a *Valóság*, akarom mondani még a *Válasz* idején.” Csé értékeli a kedvességet, de alig várta, hogy nekifogjon végre a tortaszeletnek, mert eredetileg nyolckor akart elmenni. Mikor megtudta, hogy édesség is lesz, szívesen maradt fél tízig, s csak utána távozott.

London, április 26.

Csé telefonál síri hangulatban, ahogy öregszik egyre jobban el van keseredve. De minek is örülné? Nem adják ki otthon. Itt, író volt közönség nélkül. Azt állítja, legszívesebben felkötné magát. De most azért mégis elmegy a Protestáns Szabadegyetem konferenciájára Ausztriába, mert abban reménykedik, hogy Sütő, aki szintén ott lesz, meghívja Erdélybe. Próbálok egy adag jókedvet tölteni bele.

London, szeptember 18.

Ez a Csé most bebizonyította, hogy taktikai ügyekben nincs abszolút hallása. Kéry László jelentkezett nála a *Nagyvilág*nál régóta elfektetett Dickens-kézirat ügyében. Mivel Kardos a Magvetőtől kötet összeállítását kérte tőle, azt hitte, hogy ezzel akarják megint megleckéztetni, s erre újabb feltételeket szabott. (Pedig Kéry nekem egyszer nagyon apologetikusan fogalmazott, amikor rákérdeztem a Csé-ügyre: „Igen, mi vétettünk a Laci ellen!”) Azt hiszem, ezzel a lassan tíz éve folyó publikálási huzavona megintcsak holtpontra jutott. Nagyon nem szeretném, ha Csé meghalna anélkül, hogy legalább a művei „hazatérjenek”. Most már a halála után a kéziratai sorsát intéző kuratórium felállítását is elveti. A sértett gőg nem a legjobb tanácsadó.

London, október 15.

Csé mondja, hogy felkereste Mezei András az *ÉS*-től, és interjút készített vele. Mezei esküdözik, hogy közölni fogják. Korábban már Kéry helyettesétől is kapott választ, s talán a februári *Kortárs*ban megjelenik a hányatott sorsú Dickens-esszé. A jó az lenne, ha 75. születésnapjára a pesti látogatást is nyélbe lehetne ütni.

London, november 11.

Meglátogatjuk Csét, ma ünnepli 74. születésnapját. Lekapok egy angol nyelven kiadott Bölöni Farkas Sándor-kötetet a polcra, azt viszem ajándékba. Örül neki, mert még nem látta az angol kiadást. Szomorkás mosollyal említi, hogy a Mezei András által készített interjú nem jelent még meg az *ÉS*-ben. Biztatom, hogy nem telt még el annyi idő, hogy már meg kellett volna jelennie. Ezt persze magam is alig hiszem.

London, november 20.

Tegnap Kéry László meg Boldizsár meglátogatta Csét. A *Nagyvilág*-beli tanulmány állítólag sínen van, már a következő esszéről tárgyaltak.

London, november 21.

A magyar követség fogadást adott a *New Hungarian Quarterly* tiszteletére. Ott szorongott mindenki. Az itteni magyarok közül: Gömöri, Siklós, Jotischky, Mikes Gyuri, Léderer (az *Observer* nagy melléfogója), Nagy Kázmér, Kutasi, Kovács és még sokan mások. Kéry szemmel láthatólag örül, hogy a Csé-cikk menni fog. „Közölni fogjuk – mondja sugárzó arccal –, mert, tudod, rettenetes, hogy a fiatalok otthon nem ismerik.” Hatáskeltően elhallgatott: „A mi bűnünk!” – mondja melldöngető bűnbánattal. Nem tudtam mit mondani. Igen, az ő bűnük.

London, december 19.

Mata Hari Budapest. Mindenkit izgat Londonban, hogy mi is lett a magyar írók tiltakozó levelével. Mivel Csé barátja Karácsonyra visszament Bécsbe, Csé telefonon megkérte tehát Hunyor Katit, hogy nézzen körül Pesten. Kati, mint egy Mata Hari, távolsági busszal átment Pestre. Hétfőn volt

Illyésnél, s este, mikor visszaért Bécsbe, azonnal felhívta Csét, még a kabátját sem vette le. Illyés influenzaival bajlódik, de rögtön fogadta Mata Katit. Valóban néhányan összejöttek, mert a Losonczihoz és Kádárhoz intézett beadvánnyal nem voltak megelégedve. Úgy döntöttek, hogy a nemzetközi PEN-nek írnak, az nemzetközi visszhangot jelent, ha közzéteszik. Karinthy fogalmazta meg a levelet, amit mindnyájan aláírtak. A legalitás keretei közt kívántak maradni, éppen ezért a magyar PEN-t kérték fel a levél továbbítására. Boldizsár azonban Aczél tanácsára (ukázára?), hogy ennek most nincs itt az ideje, nem küldte el. Majd sor kerül rá az esedékes PEN-közgyűlésen. A tiltakozás tehát a fiókba került. Csé megvetéssel kommentálta a pestiek óvatoskodó ügyintézését.

London, december 26.

Siklóseknál gyülekezünk. Ott van Ottlik Cipi, nemrég halt meg a felesége, Londonba felejteti jött. [...] Csé arról beszél, hogy a páros számú évek nem tesznek jót neki, ezért fél 1980-tól. A leselkedő kaszásra gondol. [...]

1980

London, január 31.

Száguldó hírszolgálat. Estefelé Csé telefonál. Hunyor Kati Illyéséknél vacsorázott, s Illyés nem nagyon akar Londonba jönni a British Council meghívására. Vacsora után Kodolányi Gyuszi haza vitte Katit, aki azonnal telefonált Londonba. Gyuszi talán még vissza sem ért a Józsefhegyi útra, s már tudtuk, mi történt a vacsorán.

London, február 8.

Este, mikor Csé telefonál, [...] intelligensen hallgatom, amint hosszasan fejtegeti, hogy mi az összefüggés a világpolitikai helyzet (különös tekintettel a moszkvai olimpiára és Tito egészségi állapotára), valamint a Dickens-tanulmány megjelenési esélyei között a *Nagyvilág* júniusi számában.

London, február 29.

Sikerült tető alá hoznom a kettős meghívásokat. A British Council meghívta az emigráns írókat is a látogató költők tiszteletére adott fogadásra, ugyanígy a követség is meghívta őket. Csé már el is fogadta, és Szabó Zoltán is gondolkodik, hogy elmenjen-e, mert mint mondta, ez valóban jelentős esemény. Remélem ezzel a manőveremmel alapvetően sikerült megváltoztatni a jelenlegi konstellációt, oldani a kölcsönös gyanakvás légkörét.

London, március 9.

A költők délben érkeztek meg, Vajda Miklós már jelentkezett Csenél. Diadalittasan közli velem, hogy Dickens-tanulmánya már a nyomdában van – s mihelyt megjelenik a *Nagyvilág*ban, kiadják majd azt az interjút is, amit Mezei András készített nemrégiben velem. A 75 éves Csé meghívását a nyárra tervezik. Csé nagyon okosan hangsúlyozza, hogy magánemberként menne. [...]

London, március 12.

Csé csak terveinek él, nagyon készül a hazalátogatásra. Dickens tanulmányát a *Nagyvilág* biztosan hozza. Ez volt az általa szabott feltétel a hazalátogatáshoz. Gál István már szervezi neki az ünneplést. Nagyon okosan mindenkinek hangsúlyozza, hogy mint magánember óhajt Pestre látogatni. Így is iszonyatos teher lesz rajta – hiszen mindenki körülötte akar majd nyüzsgögni. Remélem, kibírja. Nagy segítség, hogy Hunyor Kati velem lesz, ő fogja az üdvöskét játszani körülötte.

London, április 22.

A BBC magyar adásának Csé írt Sartre haláláról. Siklóstól kérdezem, hogy megemlékezett-e ötvenhatos kiállításáról. Mint kiderül, Csé cikke többé-kevésbé arról szól, amit a vasárnapi újságok irodalmi mellékletében olvashatunk. Persze, amikor felhívom, arról beszél, hogy személyesen ismerte Sartre-t, s így, a rádióban is „személyes” élményeiről szólt. Nincs-e a háttérben egy kis diplomáciai érzék, hogy Sartre ötvenhatos kiállításáról hallgat? Most, hogy a májusi *Nagyvilág*ban Dickens-tanulmánya megjelenőfélben van? Ez a nemzedék mindig is diplomáciai érzékéről volt nevezetes. Felmerül persze Márai-cikkem is, dicséri agyba-főbe. „Hiába visong a *Nemzetőr* – mondja –, egy mondat sem hiányzik belőle, ami annak a következménye lenne, hogy hazajársz!” [...]

London, április 23.

Ma megint jelentkezik Csé. „Elküldtem a Sartre-cikket kibővíve Hanáknak az új *Bécsi Napló*ba. De hozzáírtam egy oldalt. Tudod, mindig kibővítem a rádiós *talk*jaimat.” Hát igen, remélem, az 1956-ra vonatkozó anyaggal bővítette ki. De ez majd csak akkor derül ki, ha a nyomtatott szöveget látom. Talán arányérzéke megmenti Csét. Mint ahogy magyarországi látogatását is magánlátogatásnak tervezi, s ezzel sokféle bonyodalom elejét veszi.

London, május 3.

Csé Dickens-esszéje megjelent a *Nagyvilág*ban. Már kapott is példányt, még szerdán. Azt mondja: „semmi különöset nem találok benne, természetes, olyan, mintha mindig jelen lettem volna ott.”

London, május 11.

Csénél teázunk, mutatja a *Nagyvilágot*, amiben megjelent a Dickens-tanulmány első része. Szemmel láthatólag nagyon örül. Annál gondterheltebb az őszre tervezett magyarországi út miatt. Nem a háborús veszély izgatja, hanem a háborús veszély által felfokozott hidegháborús hisztéria. „Ennek következtében az emigráns lapok hadjáratot indítanak majd ellenem” – mondja.[...]

Marly-le-Roi, május 29.

[A hazai hivatalos küldöttségben] van izgalom Csé utazása miatt is, mert félnék, hogy a nemzetközi helyzet alakulása miatt mégsem fog utazni. [...]

London, június 9.

Tegnap Csénél teáztunk. Korábban jött vissza Rómából, mint gondoltuk, mivel Hunyor Kati kocsiját ellopták. Az őszi Mikes-konferencia után már nem Pestre akar menni, hanem Párizsba készül. Mint mondja, öregkorában jobban kellene gazdálkodni az idejével.

London, augusztus 19.

Csé ujjong, hogy a nyugati magyar költők antológiája elkészült Kemenes Géfin szerkesztésében, s Szépfalusiék kiadják, mielőtt a pesti megjelenne. Ennek csak örülni lehet, örülök én is, mert a versengésből csak a magyar irodalomra nézve származhat előny. [...]

London, szeptember 7.

Átviszem Csének az *Új Látóhatár* jubileumi anyagát, melyet a Mikes-konferenciára készítettem. Azt pletykálja, hogy az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem elállt a Bibó-kiadástól, mivel Kemény nem végezte el a szerkesztést. [...]

London, szeptember 8.

Csé most lesz 75 éves. Sárközi Matyi szerkeszti az *Irodalmi Ujság* Csé-számát. Még Zoltán is megcsinálta a házi feladatot, csak Siklós meg én nem. Ha visszajöttünk, azonnal neki kell fognom. Végül is illik valamit letenni az asztalra.

Aachen, szeptember 11.

[...] Csé meg Hunyor Kati is megjött, ők itt találkoztak, és a Mikes után mennek tovább Magyarországra. [...]

Hollandia, szeptember 12.

Csé a tőle elvárt módon, művés esszében foglalta össze a kor irodalmát [a Mikes Kelemen Kör konferenciáján.]

London, szeptember 24.

[...] Cséről egyelőre semmi hír, gondolom, hogy már Magyarországon járnak Katival együtt.

London, szeptember 26.

Egész nap a Csét köszöntő cikken dolgoztam, s el is készültem vele. Érzésem szerint sikerült rámutatnom minden bántó él nélkül arra, hogy Csé mint jelenség fontosabb mint író, mert ő a nyugati magyar irodalomban a kohéziós erő. Az a rejtélyes fluidum, ami mindnyájunkban tartja a lelket, hogy végezzük a dolgunkat.

London, szeptember 27.

Este Siklós, aki már régen nem írt, mert a posztja teljes embert kíván, mondja, hogy ő is elkészítette a Csé-köszöntőt. Örülök neki. Nem tudom megállni, felhívom Illyéséket, mit tudnak Cséről. Ott lakik, és otthon is volt. Úgy tűnik, jól vészelte át a reentryt. A hangja kiegyensúlyozott, ugyanúgy kérdőre vonólag csattan fel, amikor a nevemet mondja, mind a két szótagot egyformán hangsúlyozva: *Ló-ránt?* A tőle megszokott hangnemben mondja, Sopronban alig húsz percig tartott az akklimatizáció. Pillanatok alatt eltűnt a 31 év távollét. Őszintén örülök, hogy a Nagy Visongó hazatért, bár az új helyzet implikációit a nyugati magyar irodalomra vonatkoztatva még nem tudom lemérni.

London, október 5.

Zoltán telefonál Bretagne-ból, [...] Charaire Veronikától értesült néhány napja, hogy Csé Magyarországon van, s tőlem kérdezi a részleteket. Ezek szerint Csé nem tájékoztatta Zoltánt a pesti útról. Még nem határozta el, hogy mérges, de a hangja vészjósló. Árulást szimatol. Szegény Zoltán, szegény elárult írófejedelem, ott a Bretagne-i Rodostóban. Kétszeresen dühítette, hogy Veronikának Boldizsár azzal dicsekedett: Illyéséknél találkozott Csével.

London, október 11.

Cseng a telefon: megjött Kati és Csé, mint mondja „Őszerbiába”, a civilizált Nyugat után, Magyarországról. Előadása jól sikerült a Képzőművészeti Főiskolán, s magánemberként Illyéséknél lakott, aki, úgy tűnik, az út végéhez közeledik – keservesen panaszkodik az orvosokra, s igen erőtlen. Naponta csak félórára-órásckára kel fel. Környezetében nem hiszi senki, hogy sok van még hátra neki. Hát ez bizony rossz hír. Aczél fogadta Csét a Parlamentben, „ötnegyedórás” konferenciájuk volt, mint mondja, de a részletekkel még adós. Az utazás jót tett neki, s ennek csak örülni lehet.

London, október 12.

Délután Csééknél vagyunk kávéra. Pesti élményeiről csak keveset tudunk beszélni, (annyi derül ki csupán, hogy még jobban néz ki a város, mint a harmincas években) mert a Csé-Festschrift részleteit kell megbeszelnünk. Nagyon kell Csének, hogy a műveiről bibliográfiát készítek, ezt Szépfalusi adná ki. Egyébként Csé nagyon fújtat a Szabadegyetemre, főképp Szépfalusra, a pesti útjáról nem tájékoztatta például Szöllösy Árpádot.

London, október 15.

A *Csé-Festschrift*. Csének régi vágya, hogy elkészítsem összes műveinek bibliográfiáját. Ettől a feladattól mindig is fáztam, mert túl nagy munka. Végül mégis bele kell egyeznem, mert Kati itt van, és ő elvégzi a kulimunkát. Ma persze kiderült, amikor a részletekről tárgyaltunk, hogy Csé minden cikkét több példányban eltette, gondosan kijavítva benne a sajtóhibákat. [...] De Csé nemcsak az írásait, hanem a rá vonatkozó hivatkozásokat is több példányban őrzi meg, így építgeti a saját szobortalapzatát. Mivel írásai mind külföldön jelentek meg 1948 után elszórva, sokszor obskúrus sajtótermékekben, a bibliográfia mégiscsak hasznos lesz – ennek alapján lehet majd műveit otthon kiadni, ha rákerül a sor. S ha nem kell hozzá számtalan periodikát átlapozni, hanem csak az ő gyűjteményét feldolgozni, akkor nem is olyan kilátástalan a feladat.

London, október 20.

Javaslatomra István gazda felkérte Cushing-t, hogy a Szepsi Csombor Kör Csé születésnapjára műsorában vegyen részt. Cushing elvállalta, ez fog elhangzani a BBC-ben is, s leadom Cushing engedélyével az *Új Látóhatár*nak is, mivel Borbándiék nem terveznek semmi különöset. Este a Great Britain/East Europe Centre fogadásán [...] a nagykövetet kapacitálom, hogy jöjjön el a Csé-estre. Hümmög és diplomatikus, de talán van benne szemernyi hajlandóság, csak hát ugye, nem jöhet a saját szakállára. [...]

London, október 22.

A Csé-bibliográfia rendezése közben Csét egyre inkább perspektívában látom – óriási a teljesítménye az életmű külföldi szakaszában 1950–1980 között. Kati lelkesen cédulázik, ma este is átvettem vagy kétszáz tételt. Pihenésként fényképeket nézegetünk Csé pesti előadásáról, meg az Illyéséknél készülteteket. A képeken látszik, hogy Illyés nemcsak megöregedett, de bizony nagyon beteg is. Moldován Domokos akart az Illyés–Csé-találkozóról fényképeket készíteni, de a család, nagyon helyesen, lebeszélte róla. Így végül is Kati csinált néhány kitudó amatőrképet. Csé is

nagyon öregszik, a tartás, az az energiát sugárzó Csé-tartás kezd lassan meglágyulni, de hát pár nap múlva ő is 75 éves. Elkészítem a Szepsi Csombor Kör meghívóját a Csé-estre, a sokszorosítás is hamar megett.

London, október 23.

Ráálltam Csé külföldi életútjára. Tényleg izgat, hogy lett belőle a „mi Kazinczykn”. Tehát az írói csoportosulásokról és az intézményekhez fűződő viszonyáról faggatom. Megtudom tőle mellesleg, hogy kedvenc mondanom, amivel Krassótt szoktam ijesztgetni, válaszul a kérdésre, hogy mi az élet célja – hogy művelt hullák legyünk –, már a harmincas években is dívott, Csé Kandó László festőművésztől hallotta, aki a Képzőművészeti Főiskolán tanártársa volt. Saját véleménye szerint az 1950 és 1960 közötti évtized az elfecsérelt évek ideje volt. Én nem így látom. Az *Új Hungáriában* írt cikksorozata a maga kombattáns hangvételével ma is élvezhető ellenpontozása az államosított hazai irodalom korai éveinek.

London, október 26.

Vallató vacsora. Nálunk vacsorázik Csé és Zoltán, Zsuzsa és Kati nélkül. Már jó ideje nem találkoztak, semmiképpen sem, mióta Csé Pesten járt. Zoltán a pesti útról faggatja. Csé a szék szélén ül, mint egy megszeppent iskolás gyerek. Messziről kezdik. Csé Illyéséknél rendszeresen kakaskukorékolásra ébred reggelente, illetve hajnalban. Illyés mondja, hogy ez túrhetetlen, mert Kádárék ott laknak a közelükben. Igaz, Kádárék házmestere tyúkot tenyészt, ám Kádár ezt nem bánja. „Minden hajnalban Kádár kakasa ébreszt!” – szellemeskedik Csé kissé erőltetetten. Zoltán nyugtázza az igyekezetet.

Aczéla terelődik a szó: „Ki keresett meg kit?” – kérdezi Zoltán metszően. „Csak nem gondolod, hogy én kerestem meg?” – szabadkozik Csé. „Üzent és kocsit küldött értem. Nagy fekete kocsit.” Zoltán bólint: „No és hol találkoztatok?” Aczél a Parlamentben fogadta Csét, aki az Aczéllal folytatott beszélgetés alatt jött rá, hogy a nyugati magyar irodalom mennyire jelentős tényező otthon. Aczél „készült” Cseből, még azt is tudta, hogy azért nem ment haza akkor, 1948-ban Rómából, mert Bóka táviratilag hazarendelte. És hogy amikor elment Rómába, még nem volt biztos benne, hogy kintmarad. Zoltán csak akkor vonta össze a szemöldökét, mikor véletlenül kiderült, hogy Aczél és Csé összetegeződtek. Letette a kést meg a villát: „ki tegezett le kit?” Csé magyarázza a bizonyítványát: „Ő kezdeményezte, kérlek szépen, arra hivatkozva, hogy ebben az épületben ő az idősebb.” Ez a válasz kielégítette Zoltánt, bár Aczél 12 évvel fiatalabb, mint Csé, de hát a hatalom mindig idősebb, mint egy író, tudja ezt Zoltán jól, a saját bőrén tapasztalta. A beszélgetés kényesebb fordulataitól eltekintve bennem az a vélemény alakult ki, hogy Csé, noha állandóan hangsúlyozta, hogy látogatása magánlátogatás Illyés Gyula meghívására, kissé meglepődött a hangtompított pesti fogadtatás miatt.

London, november 9.

Ma ünnepeltük Csé születésnapját, szűk családi körben, csak a fia, András és Kati volt ott rajunk kívül. Jó hangulatban pezsgőztünk. Telefonon beszélünk Illyésékkal is. Mondta Csének, hogy most hallotta a rádióban (értsd a Szabad Európa Rádióban) felköszöntő esszémet. Erről Csé nem tudott (meglepetésnek volt szánya). A köszöntő alap gondolata az volt, hogy a magyar irodalmi királyságban a koronás fő Illyés Gyula, mindannyian az ő apródjai vagyunk szerte a nagyvilágban, s a nyugati végek helytartója Cs. Szabó László, Illyés Gyula megbízásából. Illyés nekem is gratulált, csak azt sajnálta, hogy nem én olvastam be. Amikor egészségi állapotáról kérdeztem, mondta, hogy nem szabad sokat felkelnie, mert az eléggé fárasztja, de szerencsére rádiót hallgatni feke is tud. Csét szemmel láthatólag nagyon izgatta, hogy Illyésék hallották a születésnap köszöntőjét – és ő még semmit nem tud róla. Kapott köszöntőket telefonon (New Yorkból is). Vacsora után kellemesen elidőztünk, cséi mértékkel mérve, egészen sokáig.

London, november 11.

Délután találkozom Szépfalusiival, s megállapodunk a bibliográfiával kapcsolatban – a készülő Csé-kötet függelékében jelenik meg. [...] A Csé-est jól sikerült, sokan voltak. (A nagykövet végül is nem jött el, de levélben köszöntötte Csét.) A műsor pergett, s azt hiszem, mindenki jól érezte magát. Kicsit elszomorított, hogy az öregek közül egyre többen hiányoznak, a jelenlévők pedig egyre öregebbek. De hát ugyanez vonatkozik a hollandiai Mikes Kelemen Körre is. Az én szővegem, azt hiszem, nem tettett túlságosan az ünnepeltnek, jó füle van, s érezte a benne rejlő szemernyi ironikus csipkelődést. De hát csak azt nyújthatom én is, ami a lényegem. Cushing köszöntője elmondva egészen jó lett, ezt közli majd az *Új Látóhatár*, bár mielőtt leadnám, egy-két apróbb simításra szükség lesz. [...]

London, november 12.

Vége egy kicsit lazíthattam, a Szepsi-est elszámolását készítettem el. Ennek megvan a rituáléja. Mikor elkészülök, felhívom Csét, s beszámolok neki, mennyien voltak, s ebből hányan vették meg a belépőt (a pesti vendégektől nem szoktunk belépti díjat kérni, viszont mindig akad a közönségből, aki ügyszeretetéit illusztrálандó, több jegyet vesz, vagy borítékban hozzájárul a költségekhez, hiszen tagdíjat soha nem szedtünk), mennyi volt a költség, mennyi a bevétel, s hogy pozitív mérleggel zártunk-e. Csé ezt soha nem kérte, jogot nem is formálhat rá, de örül neki, hiszen ez is a prerogatíváihoz tartozik, hogy ő értesül először a Kör terveiről és eredményeiről. Különösen örömeire szolgált, hogy nem kellett deficitet jelentenem, most, hogy az ő tiszteletére rendeztük a műsort. Jellemző úriember-sége, hogy akkor is erőszakkal megfizeti a belépőt, ha ő is szerepel a műsorban. Most is akart fizetni, s alig lehetett lebeszélni. Végül beleegyezett, hogy ez egyszer, 75. születésnapja ünneplése ürügyén „vendégül lássuk”.

London, november 30.

Pók Lajos a Gondolat Kiadó megbízásából esszékötetet rendelt meg Csetől, aki össze is állított egy ötven tételből álló válogatást. Mindent vagy semmit akar, hiszen kortársai, Illyés, Kolozsvári Grandpierre, Illés Endre, már mind az életműkiadásnál tartanak. Igaza van, miért ne? Ha átmegy a kötet, valamiféle elégtételt kapott. A válogatást Kati viszi majd személyesen Pestre.

London, december 26.

Egész nap a Csé-bibliográfián dolgoztam. Sok más, fontosabb dolgom volna, de pillanatnyilag ez a gürcölő robot kell nekem.

1981

London, január 1.

Betyárbecsület. Csé panaszosan árulkodik Zoltánra, mert Méray már négyszer hívta telefonon, hogy a Kovács Imre-nekrológót megsürgesse. Az, hogy Zoltán már régóta nem írt semmit, az teljesen rendben volna. De ha valaki író volt, annak vannak kötelezettségei. Barátainak, fegyvertársainak, írótságainak meg kell adnia a végtisztességet. Ez olyan kötelesség, ami alól nincs felmentés. Zoltán kiiratkozhat az irodalomból, de Kovács Imrét el kell parentálnia. Ennyi betyárbecsület kellene, hogy legyen Zoltánban. – Így Csé. Igaza van, de Zoltán már mindenben túlvan.

London, február 2.

Visszavittem Csének az anyagot, amit a bibliográfiához használtam, mert szüksége van rá; a Gondolat Kiadónál készülő kötetéhez ennek az alapján akarja a válogatást előkészíteni. Ahogy öregszik Csé, egyre türelmetlenebb a világgal szemben. Nem kapta meg azt az írói elismerést, ami kijárt volna neki. Azért türelmetlen, mert tudja, hogy nincs elég ideje; már a végjátékot játssza.

London, február 18.

Csé interjút adott a *Katolikus Szemlének* – főként hazai újtjáról beszélt. Nagyon kiegyensúlyozott írás; jó politikai érzékkel fogalmaz, s a nyugati magyar irodalmat is távlatosan szemléli.

London, április 14.

Blahó követségi tanácsos Cs. Szabóval meghív vacsorára a lakására. Bájcvégesszel telik el az este. [...] Blahó nyilván utasítást kapott, hogy Csével foglalkozni kell, mielőtt Magyarországra látogat.

London, április 20.

Csé hív – csütörtökön indul Bécsbe, és elseje körül megy Pestre. Onnan pedig Kerényi Magdához Asconába. [...]

London, július 13.

A kölcsönös gyanakvás légkörében. Csével beszélgetek hosszasan. Már novelláskötetre is van szerződése Pesten – most éppen azt rendezzi sajtó alá. Mellékesen említi, hogy Mózsieék (*Szivárvány*) kérik, menjen át Amerikába az október 23-i ünnepségre, meg hogy a *Katolikus Szemle* forradalmi emlékszámát szerkesztő Ölvedi interjú-kéréssel fordult hozzá. „Szó sincs róla, szó sincs róla!” – mondja felcsattanó hangon. Nem tudom, hogy nekem magyarázza-e a bizonyít-

ványát, mert úgy véli, hogy én a „másik” oldalon vagyok, s lássam, milyen kísértéseknek van kitéve, de ő bátran ellenáll, vagy tényleg nem akar tovább a „mi Kazinczyknak” lenni. Persze öreg, nagyon öreg, s eddig arról mondott le emigráns tartása miatt, ami a legfontosabb minden írónak – a hírnévről.

London, július 18.

Csé vacsorára. Valahogy nagyon megsajnálom – öreg, megfáradt ember –, nem kell rá haragudni, akármit mond is vagy csinál, itt áll élete alkonyán, s még szeretné, ha otthon könyve jelenik meg. Remélem, megéri. Vacsora után Siklósék is átjönnek. [...]

London, július 19.

Eloolvastam a Csé-interjút a *Vigiliában* egészen jól körülhatárolt írás, egy-két helyen keményen megmondja a véleményét is. Tőle tudom, hogy Bujdosóék valahogy nincsenek jóban a hivatalos szervekkel. Azt viszont végleg nem értem, hogy a műhelyesek miért orrolnak Csére. Talán az interjú miatt, de ha nagyítóval olvasom is a szöveget, akkor sem találok benne semmit, ami bántathatná őket.

London, július 29.

[...] Csé jelentkezik telefonon: Haldimann Éva külön összeállítást készít a forradalom 25. évfordulójára a *Neue Zürcher Zeitungban*, ő is adott két flekket, mert az összeállítás egy részét a nyugati magyar irodalomnak szenteli a szerkesztő.

London, augusztus 6.

Csé érdeklődik Menczerről, aki már évek óta alig tud járni. „Hát igen, az érszűkültre nincsen orvosság – mondja –, rólam is azt hitte egy orvos barátom, hogy nekem is az van, míg el nem mondtam neki, hogy ritka vérbetegségem van. Az érszűkület esetében vagdossák az orvosok a lábat először bokáig, majd térdig és végül combig. Nincs mese. Mást nem tehetnek.” Megfagy bennem a vér.

London, augusztus 8.

Csé panaszkodik a telefonban. Molnár Jóska azt írja, hogy most már tényleg nincs szükség az *Új Látóhatárra*, mert az írók otthon is megjelenhetnek. „Fölöslegessé váltunk!” – kesereg a levelében. Molnárnak vagy nincs politikai érzéke, vagy valamit akar Csétől.

London, augusztus 15.

A *leltár*. Csé úgy látja berezelve, hogy a nyugati magyar irodalom gerince megroppant, nemcsak Molnár Jóska eszi magát feleslegesen azzal, hogy szerzői otthon közölnek, de Szépfalusi is, pedig neki kiemelkedő szerepe van a könyvkiadásban. Ehhez hozzáadta Mérayt, aki már egy ideje belefásult, és le akarja tenni a lantot. Kész tehát a leltár, mindhárom ember sarkalatos tényezője a nyugati magyar irodalomnak. Egy ideig együtt hallgatunk a telefonban.

London, augusztus 20.

Osztályfőnöki dicséret. Csé megdicsér a telefonban, most kapta meg az *Arkániumot*, amiben az egyetlen „olvasnivaló” az én tanulmányom az irodalom államosításáról. Majd felemeli a hangját: „Te vagy a legjobb stilszta, rögtön utánam következél!” Most törhetem a fejem, minek köszönhetem, hogy így előléptem. Illetve, mit vétett szegény Sipos, aki eddig a „marsallbot várományosa” volt, a „főmandarin”? Mi az ördögöt írhattam a cikkben, ami személyére nézve különösképpen hízelgő?

London, augusztus 21.

Vacsora Matyiéknál – Csét faggatják a magyarországi utazásról, de már megkopott a sokszor lejátszott lemez. Csét már csak az izgatja, hogy a novelláskötetének a kéziratát Kardos a Magvetőnél még mindig nem kapta meg, noha ő (Csé), már öt hete postázta. [...]

London, szeptember 27.

Tegnap megjött Csé. Mondom neki, hogy Molnár nemcsak neki írt levelet, de Gömörinek egészen keményen megmondta a véleményét: aki otthon megjelenik, annak nincsen szüksége az *Új Látóhatár* nyilvánosságára. Csé ezen elgondolkodott. Párizsi előadása Kemény Misiék körében jól sikerült, s

azt a szóbeli üzenetet hozta, hogy a tavasszal a Szepsi Csombor Kört akarják meghívni *en bloc* egy műsoros estre. [...]

London, október 21.

[...] A BBC gondolatrendőrsége Csé szövegét [a forradalom huszonötödik évfordulójára] megcenzúrázta, a magyarokat cserben hagyó, „nyugati árulás”-t számon kérő motívumot kiszedették belőle. [...]

London, október 23.

Ragyogóan sikerült az [a forradalom 25. évfordulójára rendezett] emlékest, legalább 180-an voltak, majdnem annyian, mint a látogató hat magyar költő estjén tavaly. A műsor a követségi tisztviselőt is megrázta, ezt láttam rajta, amikor kijött, érzelmileg fel volt dűlva és összezavarodva. Hirtelen mintha nem is tudta volna, hogy melyik oldalon áll. Csé a szokások, a rítusok megtartó erejéről beszélt, a zsidó péntek esti gyertyagyújtást használva példának. A világban szerteszét kigyulladó lángok együtt mind a Sirató Falat világítják meg. A mi londoni pislákoló lángunk pedig a Corvin közt. [...]

London, november 11.

[...] Születésnap vacsora Csénél. Ott van Urbán Gyuri is, akinek az interjúi igen divatosak az *Encounter*-ben. Csével is csinált egy hosszú interjút, s ennek véglegesítik a kéziratát. [...]

London, november 23.

Cséék vacsorára. Nagyon kellemes hangulatban telik el az este. Megbeszéljük a bibliográfia ügyes-bajos dolgait, megmutatja Szépfalusihoz intézett levele (ultimátuma?) másolatát, amiben kijelenti: ha nem kell a bibliográfia, nincs kötet. Vas István könyvéről is szó esik. Elgondolkozva néz, amikor említem, hogy Vas enyhén ironikus mindenkivel szemben, vele is. Mert azt írja, hogy a nehéz időkben Csé mindent megtett érte a rádiónál. De hozzáteszi: Egy *kicsit többet* is, mint amit megtehetett. Ez a kicsit többet is lerontja az előző kijelentés értékét. Elég lett volna, ha csak azt írja: mindent megtett érte, amit csak tudott.

London, december 11.

Csé már napok óta nem jelentkezik. Most, hogy elment Kati, teljesen egyedül van, s bármi történhet vele, a hidegben nem szabad kijárnia. [...]